

עולמם של גדולים

למשה בראש, אשר בידו כרוכות יחד לשון התורה ותורת הלשון

"אין עולם אלא אחד". לפי חז"ל הושמעה דעה זו בתרעומת המינים וקלקולם בתקופת בית שני¹ אם טיעון זה נחשב מינות ואפיקורסות מבחינת אמונות ודעות, הרי מבחינה לשונית – אופייה המילוני של המילה עולם – על אחת כמה וכמה שהוא דחוי ומבוטל. עולם במקרא משקף מושג של זמן, בהוראה קרובה ל"נצח", ואילו בלשון חז"ל נוספה בו משמעות אחרת, כגון "יקום" או "קוסמוס", והיא ההופכת להיות המשמעות השלטת בלשון חכמים. המעבר מלשון מקרא, אשר בה משמשת עולם במרחב של זמן, ללשון חכמים ולשימושה של מילה זו במרחב המקום, הוא מן המעניינים ביותר בתולדות ניבי לשוננו.

מתי אירעה התפתחות זו, ומה גרם לה? כבר ביקשו המעיינים בשאלה זו לומר שיד הארמית כגון² הארמית אשר בה עלמא מוסבת על מרחב המקום: מרי עלמא! שתי תשובות בדבר. למעשה, אותה תמורה ממש התרחשה אף בארמית במשמעה של חיבת עלם/עלמא, ואפילו בדוגמה דלעיל. בתקופה הראשונה מרי עלמא ("אדון עולם") מראה על נצחיותו של אדון עולמים, ולא על היותו מושל בעולם כולו.

המעבר בהוראות של עולם קשור לתמורה לשונית ותרבותית שחלה לפי המשוער במאה הראשונה לספירה, וקרוב לומר שהיא קשורה למושגים חדשים כגון "קוסמוס", אשר התפתחו בתחום ההלניסטי, ובצורך לשעבד מילה קיימת למושג החדש, מילה אשר תכונת הלוואי שלה (כגון אין-סופיות) דוחקת את ההוראה המרכזית (הזמן הכולל) ונצמדת להוראה החדשה (המקום הכולל).

על רקע תמורות אלה נעשים חקרי עולם מן המרתקים. במקום להטיל כללי ברזל או לסמן מעברים חדים ננסה לעקוב אחר ריבויי המשמעויות וחפיפת התפקודים, עם

1. ראה להלן.

2. "רק בעקבות הארמית-הסורית התחילה חיבת 'העולם' לשמש במשמע זה" (בנדויד, עמ' 127-128).

שימושים אידיומטיים ודקויות שאינם ניתנים תמיד להגדרה חדר-שמעית על ידי מילה נרדפת יחידה כל שהיא. עדיף לנו לחזור לאיתור מקומם בתוך הקשת הסמנטית המתפרשת.

רבים חשבו למצוא את השימוש החז"לי גם בקורפוסים קדומים יותר, או לפחות ניצנים ממנו, כגון מקרא כתוב בספר קהלת (ג, יא) "גם את העולם נתן בלבם" או בכתובים רבים בספר בן סירא, או בהקשרים שונים בכתבי קומראן. אולם העיון מלמד, שיש להיזהר בהקדמת המעבר או בגילוי מטרימים. לעת עתה כל המועמדים לכך עדיין אינם מתאימים לגמרי לשימוש שבלשון חז"ל, ולכל היותר משקפים שלב ביניים כל שהוא.

ההבנה שעולם עברה מהוראה של זמן נצחי בלשון מקרא להוראה של "חבל ומלואה" חלקית מדיי ופשטנית מדיי מלתאר תמונה שלמה ומלספק רקע מקיף להיקריות הרבות בשני הניבים. מילים עתירות משמע לפנינו. הן לגבי לשון מקרא בפני עצמה הן לגבי אפיון לשון חכמים האומר "אין עולם אלא אחד" אינו אלא טועה. דקויות המשמעות, פיתוחי לשון והפיפות שימושי ההוראות השונות העניקו לחיבת עולם חוזק לקסיקלי וכוחות הבעה מן היעילים והמתוחכמים שידעו העברית ואחיותיה. בלשון חז"ל משמשות שתי ההוראות "נצח" ו"קוסמוס" לא בערבוביה, אלא בדקויות מוצלח ופורה. עולם המקראית לא נעקרה ממקומה, רק נוספה עולם חדשה על ידה, ושתיהן דרות בכפיפה אחת בלשון חז"ל.

אחת התופעות הייחודיות המסתמנות בבדיקת תפקודה של הלקסמה הגידונה נגרמת מן יחסם הסגולי של שני הניבים. לשון המקרא נדרשת בלשון חז"ל. צרף עתיק מסגל לעצמו חיים חדשים במציאות הלשונית החדשה מבלי לפשוט את צורתו. השאלה אם המשך קיומו כרוך בשמירת הוראתו המקורית או בספיגה שלמה או חלקית של משמעים חדשים הופכת לאתגר מרתק, שלא תמיד ניתן למלא אחריו במסקנות של ודאות. באיזו מתודה יש לגשת להכרעה זו אף היא נעשית שאלה מורכבת ועדינה.

בלשון מקרא מאוחרת אנו מוצאים שימוש ליטורגי בביטוי מן העולם ועד העולם:

ברוך ה' אלהי ישראל מן העולם ועד העולם ואמר כל העם אמן הללו יה (תהלים קו, מח).

ויאמרו הלויים ישוע וקדמיאל בני תשבתייה שרבייה הודיה שבתייה פתחיה קומו ברכו את ה' אלהיכם מן העולם עד העולם ויברכו שם כבודך ומרומם על כל ברכה ותהלה (נחמיה ט, ח).

ברוך ה' אלהי ישראל מן העולם ועד העולם ויאמרו כל העם אמן והלל לה (דברי הימים א טז, לו).

ביטוי זה צריך עיון לעצמו, וכבר התעוררו התנאים לתמוה, מה פשר כפילות זו:

משנה ברכות ט, ה³ תוספתא ברכות ו, כא
כל חותם הברכות שהיו במקדש היו מן כל חותם ברכות שהיו במקדש היו עד העולם העולם

משיקלקלו המינים ואמרו אין עולם אלא משקלקלו המינים ואמרו אין עולם אלא אחד היתקינו שיהיה או מן העולם ועד העולם מודיעים שהעולם הזה בפני ועד העולם העולם הבא כפרוזדור בפני טרקלין

בדברי התנאים הללו התחילו הדברים ללבוש משמע שונה מפשרו של מקרא. לפי דבריהם טענו המינים "אין עולם אלא אחד". בוודאי כוונתם שהיו מינים שכפרו בעולם הבא, וטענו שאין אלא העולם הזה. החכמים השתמשו באזכור הכפול של עולם שבפסוקים הללו כדי לדרוש מהם ביטול אמונתם של המינים, שהרי מוזכרים שם שני עולמים/עולמות⁴ מן ה"עולם" ועד ה"עולם", וביקשו לתלות את הסגנון התמוה שבפסוקים הללו כתקנה מכוונת להזכיר עולם בברכות פעמיים,⁵ כדי להוציא מלבם של מינים אלה. מעתה, על דרך הדרשה, שני אזכורי עולם שבמקראות הללו אינם אלא "עולם הזה" ו"עולם הבא"!

אמור מכאן, לא מסורת על חותם ברכות בזמן הבית לפנינו, אלא הסבר מדרשי הבא ליישב מדוע פסוקים רבים, ומהם הקרובים מאוד למטבע ברכה שבפינו, נוקטים לשון תמוה מהעולם ועד העולם. יותר מאשר תיעוד פשוט של נוסח ליטורגי מבית שני יש כאן תמיהה על תעלומות עולם שבלשון מקרא.

על ידי מדרש זה, הסמוי מן העין במבט ראשון, נתפרש עולם המקראי (שהוראתו "נצח") ב"עולם הזה" ו"עולם הבא" של חז"ל, והוא אחד השימושים הממוצעים בין שתי ההוראות, עדיין במרחב של זמן, אולם במשמע "תקופה", "עידן", αἰών. פרשה שלמה נתהוותה בתולדות המחקר סביב שאלת היחס שבין מלך העולם שבמטבע של ברכה לבין לשון מקרא:

וְהָ אֱלֹהִים אֵמֶת הוּא אֱלֹהִים חַיִּים וְמֶלֶךְ עוֹלָם (ירמיהו י, י); ה' מֶלֶךְ עוֹלָם וְעַד אָבְדוּ גוֹיִם מֵאֶרֶץ (תהלים י, טז).

3. ציטוטים מן המשנה במאמר זה הם על פי כ"י קאופמן; מן התוספתא – על פי כ"י וינה.
4. על האפשרות של כידול בשימוש שתי צורות הריבוי לפי התניה תחבירית-סמנטית ראה שרביט, ריבוי, עמ' 359.
5. וראה אורבך, עמ' 109 והערה 37. בעל הערוך (ערך עת) תלה תקנה זו בכהנים שמזמן הבית.

פן חשוב בהכרעה זו: האם ה"א הידיעה בבואה עם חיבת עולם משמשת הוכחה למשמע "תכל"? רבים סברו כן כשעיינו בפרשה זו.

צד נוסף של אופיו של מחקר זה נחשף בבדיקת הביטוי רום עולם. במקורותינו יש שימושים בצירוף הזה השייכים באופן ברור וגלוי למרחב המקום, כגון:

ולמה נקרא שמו "הלל הגדול"? אמר רבי יוחנן מפני שהקדוש ברוך הוא יושב ברומו של עולם ומחלק מזוונות לכל בריה (פסחים ק"ח ע"א).

וכך בלשון תפילה, כגון בקדושה של יוצר, "אשר משרתיו כולם עומדים ברום עולם", ובברכה שבברכות קריאת שמע שחרית: "ברום עולם מושבך ומשפטך וצדקתך עד אפסי ארץ". אלא מה נעשה, הרי רום עולם הוא מסמני לשון קומראן:

אודכה אדוני כי פדיתני נפשי משחת ומשאל אברון, העליתני לרום עולם, ואתהלכה במישור לאין חקר (מגילת ההודיות ג 19–20).⁶

טרם נמצאה בין כתבי קומראן מטרימה ודאית לשימוש במרחב המקום, וסביר שעולם באה במובאה זו כמילת הפלגה כללית,⁷ המאפיינת שלב מסוים כל שהוא במעברה מן הזמן אל המקום. והנה אף שימוש זה (כלומר כלשון הפלגה) שרד בלשון חז"ל, כפי שנפרט להלן. ופירוש הביטוי במובאה דלעיל הוא "רום מופלג", "רום גדול".

הדברים דלעיל נמסרים בצורה קצרה לשם הקדמה כללית לנושא מורכב זה. בירורם המלא כלול במחקר מקיף ("תעלומות עולם") ובו יבואו הדברים הללו על פידוטם המלא עם ציוני ספרות, עד כמה שידי מגעת. אותו מחקר היה מיועד מתחילה לקובץ זה, אלא שחרג מכדי מאמר, ויתפרסם במקום אחר. מתוכו ראיתי לנכון לפרסם כאן עיונים בצירופי עולם המוסבים על אישי מופת, אות הכרה והוקרה לפרופ' משה בראש, ידיד יקר, חוקר דגול, פועל ומפעיל לכבוד השפה העברית, אשר העמיד את חקר לשון חכמים ברומו של עולמנו.

אבות עולם

בספר בן סירא אנו קוראים:

שבח אבות עולם.⁸ אהללה נא אנשי חסד. [את] אבותינו בדורותם (מד, א).

6. מהדורת ליכט, עמ' 84.
7. השווה בריק, עמ' 14, 286–288.
8. לגבי מגילת בן סירא ממצדה כתב ידיו: "אין אפשרות לקבוע, אם ברונת זה היתה כותרת, בדומה לזו שבכ"ב: 'שבח אבות עולם' (עמ' 34; עיין שם).

מ"צ סגל סבר שעולם בצרף אבות עולם הוא עולם במרחב המקום, "תבל". וזה לשונו: "[אבות] עולם אין פירושו: האבות של ימי קדם (לוי), כי הרי גם הלל ושמאי נקראו 'אבות העולם'... כפי הבאים אחריהם, אלא עולם פירושו כאן תבל... ואבות עולם פירושו: גדולי התבל".⁹

לפי השיטה הנהוגה כיום, הבוחנת את הלשון העברית לפי רכדיה, מובן מאליו שיש לפתור את המשמע בספר בן סירא ללא הזדקקות ללשון חכמים. ובאמת ברור מהמשך המזמור וממה שבא אחריו¹⁰ שאבות עולם הם "אבותינו שמקדם ומעולם"¹¹, וכפי שמצינו בלשון מקרא עם עולם (יחזקאל כו, כ) כמוכן "עם מעולם"¹². לפי סגנונו של בן סירא אבותינו הם הם בשבילנו "הגיבורים שמעולם". ואדרבה, גם ההיקריות בלשון חכמים (על הלל ושמאי) קרובות יותר למשמעות זו. וכך הוא לשון המקורות הללו:

משנה עדיות א, ג-ד

תוספתא עדיות א, ג

(מהדורת צוקרמנדל, עמ' 454)

הלל או' מלא הין מים שאובין פוסלין הלל או' מלא הין מים שאובין של שנים את המקווה שאדם חייב לומ' כלשון רבו עשר לוג פוסלין את המקוה שמיי או' ומי אומ' תשעת קבים מלא הין¹³ מים שאובין של שלשים¹⁴ וששה לוג פוסלין את המקוה

וחכמ' אומ' לא כדברי זה ולא כדברי זה וחכמים או' לא כדברי זה ולא כדברי זה אלא עד שלשת לוגין מים שאובין פוסלין את המקוה

שבאו שני גרדיים משער האשפות מעשה שבאו שני גרדיין משער האשפות שבירושלם והעידו משם שמעייה שבירושלם והעידו בשם שמעייה ואבטליון ששלושת לוגים מים שאובין ואבטליון ששלשת לוגין מים שאובין פוסלין את המקוה וקיימו את דבריהן פוסלין את המקוה וקיימו את דבריהם

9. סגל, ספר בן סירא, עמ' שג. וכך דעתו של צבי פוקס: "בביתו... יש לתיבה עולם הוראה של מקום ולא של זמן. כך למשל, אבות העולם (עדיות א, ח); וכן בכותרת 'שבת אבות עולם' שבראש פרק מד של ספר בן-סירא (אלא שכותרת זו איננה בכל עדי הנוסח והיא נראית משנייה...)" (עמ' 137).

10. ראה סיכומו של סגל בעמ' שג.

11. השווה דלמן, עמ' 133.

12. השווה תהלים קמג, ג: "הושיבני במתשפים פתחי עולם"; איכה ג, ו: "במתשפים הושיבני פתחי עולם" (גריןברג, עמ' 539).

13. עיין ליברמן, תוספתא ראשונים, ב, עמ' 180; רזנטל, עמ' 370-374; שרביט, מלוא הין.

14. כן הוא בכ"י ארפורט, וכן צריך להיות בכ"י וינה "ששים"; בדפוס ראשון "שנים". וראה תוספתא ראשונים, ב, עמ' 180.

משנה עדיות א, ג-ד

תוספתא עדיות א, ג

(מהדורת צוקרמנדל, עמ' 454)

ולמה מזכירין את דברי שמי והלל ולמה שם מקומם ושם אומנותם והלא לבטלן אין אומנות ירודה אלא גרדי ואין לך מקום ירוד משער האשפות

ללמד לדורות הבאים שלא יהא אדם אלא מה אבות העולם לא עמדו על עומד על דברו שהרי אבות העולם לא דבריהן במקום שמועה על אחת כמה עמדו על דבריהן. וכמה שלא יהא אדם עומד על דבריו במקום שמועה.

דנבי תרגם the fathers of the world.¹⁵ אולם דומה שהמשמע world (תבל, עולם ומלואו) אינו מדויק כאן; וכיצד ייקראו שמאי והלל "אבות העולם כולו"? קרוב לומר שנקראו כך בהיותם ראשונים בדורות התנאים.¹⁶ והשווה אבות הראשונים בפי ר' יוסי על ר' אליעזר ור' יהושע, המקביל לאבות העולם במשנה זו ובפי ר' שמעון בן יוחאי על בית שמאי ובית הלל.

תוספתא טבול יום א, י (עמ' 685)

ירושלמי חגיגה ב, א (עו ע"ד)

אמ' ר' יוסי ראה הלכה זו אמ' ר' שמעון בן יוחי תמיה אני היאך נחלקו עליה היאך נחלקו אבות הראש[וני]ם] אבות העולם ודנו עליה דברי תורה מדברי סופרים ודברי סופרים מדברי תורה

הרי אף אבות העולם¹⁷ הם "האבות אשר מעולם". ושמא אפשר לומר, שמטבע לשון בן סירא עצמו (אבות עולם) חוזר כאן ונשנה על שמאי והלל.¹⁸

15. וכן סבור דלמן (עמ' 141, בהתייחס לירושלמי חגיגה ב, א [עו ע"ד]; ראה להלן): Die "Väter nach (אבות עולם) "den Vätern der Welt" werden jetzt zu (אבות העולם) der Vorzeit Schimeon ben Jochaj (בגלל תוספת ה"א הידיעה).

16. השווה פירוש ר' אברהם אולאי (זולטניק, עמ' 40 והערה 56).

17. וכבר כתב וינברג (עמ' 64, הערה 28) על לשון זה: with "patriarchs of yore" stands for "fathers of the world" – rather than ha-olam in the temporal sense.

18. אבות העולם כמוכן שלושת האבות הוא מונח מאוחר יותר, כגון "בכרמי עין גדי. אלו אבות העולם שנמשכו אחריך כגדיים" (שיר השירים רבה י, יד). גם כאן אין הכוונה אבות של [בני] תבל, אלא "האבות הקדמונים". אמנם מצינו בבראשית רבה פרשה נח "קריית ארבע, שנקברו בה ד' צדיקים אבות העולם, אדם הראשון, אברהם, יצחק ויעקב", ואדם אכן יכול להיות

אולי יטען הטוען שה"א הידיעה משנה את המשמע: אבות עולם (בספר בן סירא) הם אבותינו שמעולם, אבל אבות העולם, בה"א (במשנה ובתוספתא על הלל ושמאי), הם אבות העולם כולו.¹⁹ עצם עניין זה יידון במקום אחר,²⁰ אבל מכל מקום כאן אין שייכות לטיעון זה שהרי היידוע מתפרש בפשטות על אבות – הלל ושמאי, המוזכרים כאן בכינוי ללא שמותיהם – ולא על עולם, וכפי שאנו מוצאים בלשון המקרא המאוחרת: "וַיִּשְׁבַּע בְּיַד הָעוֹלָם" (דניאל יב, ז).²¹ נקודת המבט בדברי התנאים היא זו של הדורות המאוחרים ("ללמד לדורות הבאים"), ולהורותם שהאבות שמקדם לא עמדו על דבריהם. ממילא תיבת אבות זקוקה ליידוע, ויידוע זה בא כדין עם הסומך. אבות העולם הם "האבות שמעולם".

גדולי עולם

בתוספתא ראש השנה א, יח (עמ' 311) שנינו:

- [1] וכן הוא אומ' ה' אשר עשה את משה ואת אהרן (שמואל א יב, ו), ואומ' וישלח ה' את ירובעל ואת כדן ואת יפתח ואת שמואל (שם שם, יא)
- [2] ירובעל זה גרעון, כדן זה שמשון, יפתח כמשמעו. ואומ' משה ואהרן בכהניו וגו' (תהלים צט, ו)
- [3] שקל הכת' שלשה קלי עולם בין שלשה גדולי עולם, ללמדך שבית דינו של ירובעל גדול לפני המקום כבית דינו של משה, ובית דינו של יפתח גדול לפני המקום כבית דינו של שמואל
- [4] להודיעך שכל מי שנתמנה פרנס על הצבור אפי' קל שבקלים שקול כאביר שבאבירים
- [5] וכן הוא אומר ובאת אל הכהנים הלויים ואל השופט וגו' אין לך אלא שופט שבדורך ואומ' אל תאמר מה היה וגו'.

בספר שמואל א יב, ו הוזכרו משה ואהרן, ובפסוק יא הוזכרו ארבעה מנהיגים: ירבעל (הוא גרעון), בְּדָן (הוא שמשון, לדעת בעל המדרש), יפתח ושמואל. ואילו בתהלים צט, ו נאמר "מִשֶׁה וְאַהֲרֹן בְּכֹהֲנָיו וְשָׁמוּאֵל בְּקִרְאֵי שְׁמוֹ", בלשונות גדולה.

- מכונה "אביהם של כל בני תבל", אלא היא הנותנת, ואין זו אלא גרסה מאוחרת, שבה נוספו המילים אבות העולם (ראה מהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 622). ובאמת, אדם הראשון לא נכלל בין "אבות העולם" במובנו של ביטוי זה בלשון המשנה: אבות הדורות של חכמי ישראל.
19. וכפי שטען דלמן (לעיל הערה 15).
20. ראה פרידמן, מעולם ועד עולם.
21. והוא הדין בכינויים הצמודים: "כִּי הִלַּךְ הָאָדָם אֶל בֵּית עוֹלָמוֹ" (קהלת יב, ה) – הכינוי מוסב על בית.

בספר שמואל אפוא נשקלו שלושה גדולים אלה כנגד גרעון, שמשון ויפתח. והנה, משה ואהרן היו מן הגדולים שבדורות, ואילו גרעון, שמשון ויפתח היו מן המנהיגים הקלים שקמו לישראל במשך כל הדורות. גדולי עולם הם "הגדולים שמעולם", הגדולים שבכל הדורות. לשימוש (כל) עולם במובן "כל" הדורות" השווה סנהדרין ד, ה: "דמו ודם זרעיותיו תלויים בו עד סוף כל העולם". סוף כל העולם הוא "סוף כל הדורות", כפי שניסחו כאן בעדי נוסח אחדים²² ובמקבילות²³ דרך הבהרה.²⁴

אין מקום לפרש גדולי עולם וקלי עולם כהגדולים בעולם כולו כשעתם והקלים בעולם כולו כשעתם. יפתח לא היה מן הקלים בדורו, אלא מן הגדולים שבדורו. ולכן בלשון הבבלי "לומר לך ירובעל בדורו כמשה בדורו, כדן בדורו כאהרן בדורו, יפתח בדורו כשמואל בדורו" (בבלי ראש השנה כה ע"ב).²⁵ יפתח שהיה משלושה קלי עולם היה גדול בדורו, ונחשב לפני המקום כשמואל בדורו.²⁶ הנמנים בין "קלי עולם" היו הקלים של מנהיגינו במשך דורות רבים, אבל לא יעלה על הדעת לומר, שהם היו הקלים שבעולם כולו בזמנם.

פסקת "להודיעך" [4] נראית כמפסיקה את רצף ההלכה, כדי ליישם על פרנסים אותו השוויון שלמדנו בדינינו. והיא אף מפרשת את הלשונות קלי עולם, גדולי עולם²⁷ שבפסקה הקודמת פירוש משלה, בהדגשת עניין ההפלגה. הנמנה בין קלי עולם הוא "קל שבקלים"; הוא מן הקלים ביותר. מנקודת המוצא בפסקה הקודמת, כשהביטוי מסמן הפלגה בזמן ("הגדול שבכל הדורות") באה פסקה זו ומחליפה לשון עולם בביטוי של הפלגה טהורה.

שלושה גדולי עולם הם שלושה גדולי האומה שבכל הדורות. אבות העולם וגדולי עולם הם מן הביטויים הקדומים והאידיומטיים בלשון התנאים שבהם עולם כסומך מגדירה תכונה של הנסמך. שימוש זה נראה שונה מזה שבביטויים המשפטיים בדברי חז"ל שהם כלשון מקרא (נזיר עולם [חז"ל] :: עבד עולם [מקרא]) מחד גיסא, ובהם עולם = נצח,²⁸ ומאידך גיסא שונה מרוב מקרי הסמיכות בלשון התנאים שהמשמע

22. "ודיני נפשות דמו ודם זרעיותיו תלויים בו עד סוף כל הדורות" (כ"י פרמה, המשנה בירושלמי כ"י ליידין, המשנה בבבלי כ"י קרלסרוהא וכ"י פירנצה), כלשון הנמצא בכמה מקומות, כתחליף ללשון "עד סוף כל העולם". ראה מכות ג, טו = ספרי דברים רפו, עמ' 304 (וראה אפשטיין, עמ' 975).

23. ראה אבות דרבי נתן, מהדורת שכטר, נוסח א, עמ' 91.

24. הנוסח המקורי במשנת סנהדרין שם, עד סוף כל העולם, קיים גם בכ"י קימברידג' (מהדורת לו), במשנה עם פירוש הרמב"ם מהדורת קאפח ("עד סוף העולם"), ובמשנה בבבלי כ"י מינכן.

25. "והכניסו שם באורים לתוך הברייתא" (תוספתא כפשוטה, ראש השנה, עמ' 1035). ועיין פרידמן, ברייתות.

26. אפשר שאף הסגנון ללא ה"א הידיעה מסייע להכרעה זו, ראה פרידמן, מעולם ועד עולם.

27. והעדיף התנא לומר אביר שבאבירים במקום גדול שבגדולים.

28. כלומר כל חייו (ראה פורטן וזיבין, עמ' 49-50 והערה 19).

של העולם הנברא גלוי בהם (אור העולם, צורכי העולם). נימת ההפלגה מושכת משמעות "כל הדורות", הקיימת במילת עולם בלשון מקרא ובמקבילות לשוניות מן התקופה העתיקה.

גדולי עולם וגדולי הדור

בארץ ישראל הבחינו בין גדולי עולם (= גדולי כל הדורות) לבין גדולי הדור.²⁹ את החכמים כינו "גדולי עולם", ואת הפרנסים "גדולי הדור".³⁰ ואילו בבבל הייתה נטייה להמיר גדולי עולם, שמעיקרו הוסב על חכמים, בגדולי הדור, שעיקרו הוסב על פרנסים, שמא מתוך עמעות משמע עולם שבביטוי המקורי, ולשם הכהרתו המלאה.³¹

ירושלמי

בבלי

מי גרם לכם לצורך לבבלי הזה לא על מי גרם לכם שאעלה מבבל ואהיה נשיא שלא שימשתם לשני גדולי עולם עליכם עצלות שהיתה בכם שלא לשמעה ואבטליון שהיו יושבין אצלכם שמתם שני גדולי הדור שמעה (ירושלמי פסחים ו, א [לג ע"א], עמ' ואבטליון (בבלי פסחים סו ע"א). (530)

אמ' ר' ברכיה כך דרשו שני גדולי שני גדולי הדור פירשו את הדבר ר' עולם ר' יוחנן ור' שמעון בן לקיש זירא ור' שמואל בר רב יצחק (בבלי ירושלמי ברכות ח, ו [יב ע"ג], עמ' 63). גיטין כג ע"ב).

החלפת הביטוי הארץ-ישראלי הקבוע גדולי עולם, הבא דרך הפרוזה נימוסית גם לשני חכמים נכבדים כל שהם, על ידי בני כבל כמונח גדולי הדור היא משמעותית ביותר לענייננו. כתפיסתם הלשונית התחזקה ההוראה של "תבל ומלואה" במילה עולם, ושמא בגלל זאת לא מילא הביטוי המקורי את ייעודו בעיניהם, ושימוש האידיומטי הפך שריד בודד ששילבוו הלקסיקלי נעשה

29. ביכלר, עמ' 12-16; פרידמן, גדולי. אמנם אליהו אמר על ר' יהושע בן לוי "גדול הדור הוא" (בראשית רבה לה, מהדורת תיאודור ואלבק, עמ' 329; פסיקתא דרב כהנא, בשלח, מהדורת מנדלבוים, עמ' 190-191; וראה ביכלר, עמ' 16). והטעם, שדברים אלה נאמרו בפניו של ר' יהושע בן לוי, ולא רצו בעלי הסגנון לומר על אדם יחיד בפניו "גדול העולם", ולא מצינו כינוי זה ביחיד אלא על אברהם אבינו בלבד; ראה להלן.

30. פרידמן, שם.

31. בבבלי תענית כד ע"ב גדולי הדור שבדפוס ועוד הוא פרנסי הדור ברוב עדי הנוסח ובראשונים (תוספות הרא"ש לברכות כ ע"א, ועוד).

מוקשה.³² מכאן החליפוהו בביטוי אחר המזומן להם אף הוא במלאי הלשוני, ושקוף יותר להוראה הנדרשת: גדולי הדור.³³

אברהם אבינו גדול העולם

לא נעלם ממני אברהם אבינו "גדול העולם". יש הטוענים שתוספת ה"א הידיעה כאן מכריעה שמשמע עולם זה הוא עולם של הקוסמוס,³⁴ אולם קשה להעניק לטיעון הזה ביסוס של ממש. כך הוא לשון המכילתא:

אמרו, הדבר הזה דרש ר' יצחק. שכשעשה רבן גמלי' סעודה לחכמי' היו כל חכמי' יושבין מסובין אצלו. עמד רבן גמלי' ושימשן. אמרו, אינו בדין שישמשינו רבן גמלי'. אמ' להן ר' יהוש', הניחו לו וישמש, ומצינו גדול מרבן גמלי' ששימשן [ש] את הבריות. אמרו, איזה הוא? א' להם, זה אברהם אבינו גדול העולם ששימש את מלאכי השרת, והיה סבור בהן שהן בני אדם ערביים עובדי עב[וד]ה [זר]ה, על אחת כמה וכמה שישמש את חכמי' בני תורה (מכילתא, מסכתא דעמלק, מהדורת הורוביץ ורביץ, עמ' 195).³⁵

משה, אהרן ושמואל הם "שלושה גדולי עולם", לא מפני שכל אחד מהם היה מן הגדולים בעולם כולו בשעתו, אלא מפני שהם גדולי כל הדורות.³⁶ אברהם אבינו היה גדול העולם. הוא היה גדול מרבן גמליאל בהיותו גדול בכל הדורות, ולא דווקא מכוח היותו הגדול שבעולם כולו בדורו, שבכך אין רבותא גדולה.³⁷ אינו סביר לנו לראות בה"א הידיעה שנאמרה באברהם הכרעה למשמע "עולמו של תבל".

32. ראה מה שכתבתי (חמש סוגיות, עמ' 128-130) על שימושי המילה אלא שנעשו נדירים, והוחלפו.

33. מכל מקום, בתקופת הראשונים נקטו את כל התארים הללו, ואף הוסיפו ואמרו בהפלגת חשיבות החכמים גאוני עולם. בפירוש המשנה לרמב"ם (עבודה זרה ה, ח, מהדורת קאפח, עמ' שסח): "לאו קד תוקף פי הדי'ה אלא צול ג'מלה מן גאוני עולם" = "לפי שכבר נבוכו בכללים אלו כמה מגאוני עולם"; פסקי תרא"ש, חולין פ"ד סימן ז: "וכאשר פירשנו שמועה זו כן קבלה רש"י מפי רבותיו גאוני עולם רבינו יצחק סגן לוי'ה מוטרד" ורבינו יצחק בר יהודה ורבינו יעקב בר יקר ז"ל"; ראבי"ה ח"א, ברכות, סימן צב: "שהרי ר"א הקליר ושאר גאוני עולם פייטו בהכי קרובין ושבתות ורבי בקשות וצרכי ישראל וגם זכרינו לחיים"; ספר אור זרוע ח"א, שאלות ותשובות סימן תשמ: "ודבר זה נתברר ונסתיים ע"י שני גאוני עולם רבי' חיים כהן צדק ז"ל ורבי' אליעזר ממיץ"; ועוד הרבה.

34. פוקס, עמ' 137.

35. ועיין מכילתא דרשב"י יח, יב (מהדורת אפשטיין ומלמד, עמ' 131).

36. כשהרמב"ם מנה חכמי ישראל, הוסיף: "כל אלו החכמים הנזכרים הם גדולי הדורות" (הקדמה למשנה תורה). וכן השתמשו בכינוי זה המאירי וחכמים אחרים.

37. שאף נח היה גדול בדורו, ואינו "גדול העולם".

מסתבר יותר שאין הבדל בין שתי ההיקריות אלא לשון יחיד ולשון רבים בלבד, ואין ה"א הידיעה או היעדרה משנה. בלשון אברהם אבינו גדול העולם, שבו מדובר באברהם לבדו, קרוב לומר שייחוד זה מושך ידוע, שמבחינת משמעו מוסב על הנסמך יותר מאשר על הסומך; ואילו משה, אהרן ושמאל, בהיותם שלושה, אינם מושכים את ה"א הידיעה, והם "שלושה גדולי עולם". ואין הפרש של משמע בין שני הסגנונות,³⁸ והכוונה היא "גדולי כל הדורות".³⁹

הסגנון גדול העולם, שנאמר במכילתא על אברהם,⁴⁰ שרד בבבלי על שלמה דווקא:

ואמר רבי יצחק מפני מה לא נתגלו טעמי תורה שהרי שתי מקראות נתגלו טעמן נכשל⁴¹ בהן גדול העולם (סנהדרין כא ע"ב).⁴²

ואילו על אברהם נאמר בבבלי:

מצינו גדול ממנו ששימש, אברהם אבינו גדול הדור היה (קידושין לב ע"ב).⁴³

38. מחקרים חשובים קידמו את ידיעותינו בדרכי שימושה של ה"א הידיעה בלשון חכמים. ראה צרפתי, דרכי הידיעה; הנ"ל, על אודות הידיעה; הנ"ל, התפקיד; הנ"ל, ערב פסחים, עמ' 24; אור, עמ' 233-252, ועוד. ומתברר יותר ויותר שדרכה של לשון חכמים בשימוש ה"א הידיעה עשויה להיות רחוקה מדרבננו (עיי' היטב אור, עמ' 251). וכמה פרשיות בעניין שימושה של ה"א הידיעה עוד זוקקות בירור.

39. פוקס ביקש לבטל את ההבדל בין ה"א ללא ה"א בכיוון ההפוך. בדיונו בלשון הראשונים כתב: "ואין בין גדולי עולם וגדולי העולם ולא כלום. מכאן ברור שהביטוי נתפס כמורה על מושג של מקום ולא של זמן, וכך הוא עד היום" (עמ' 137). פירוש לדבריו, מתוך ההנחה שהידיעה מכריעה את המשמע לעולם של מקום, ומחילוף שתי הצורות אצל הראשונים ביקש אף להשליך על לשון התנאים את מסקנתו שגדולי עולם הם הגדולים שבעולם (האמורה להסתייע מתוך גדול עולם בסנהדרין כא ע"ב כ"י יד הרב הרצוג לעומת גדול העולם בשאר עדי הנוסח). גם דחה את המושג "גדולי כל הדורות", הן כפירושו של גדולי עולם, הן כמושג בכלל, ועל ידי כך נדחק בהסבר המונח גדולי הדורות אצל הראשונים: "אין בצורת הריבוי כדי לומר שאלה הם חכמים של כל הדורות... אלא שמדובר בחכמים שהיו בדורות שונים" (עמ' 136).

40. בתוספתא ברכות א, יב (עמ' 5) בלשון דרשות: "כיוצא בתן לא יקרא עוד את שמך אברהם והיה שמך אברהם כתחלה הרי את אב לארם עכשיו הרי את אב לכל העולם כולו שני כי אב המון גוים נתתיך". כן הוא בכ"י וינה, וכזה בדפוס ראשון: "אב לכל העולם". בכ"י ארפורט: "אב לכל באי העולם". בקטע גניזה (T-S NS 219.35): "אב על כל אומות העולם" (השווה בבלי שבת קה א; ירושלמי ביכורים א ד, סד ע"א [עמ' 351]: "אתה אב לכל הגוים"), כלשון פי אב המון גוים נתתיך (בראשית יז, ה).

41. בשאר עדי הנוסח: ונכשל.

42. כן הוא ברוב עדי הנוסח, ובכל המובאות שראיתי. בכ"י יד הרב הרצוג עולם (כלעיל הערה 39).

43. כ"י אוקספורד Opp. 248 (קטלוג נויבאוואר, מס' 367). וכן הוא בשאר עדי הנוסח.

והוא כעיבוד של הבבלי שראינו לעיל (גדולי עולם < גדולי הדור), וגם באברהם החליפו לשון חכם בלשון הרגיל לבוא על פרנס בלבד.⁴⁴

גדול עולמים

הקב"ה נקרא גדול עולמים אגב מדרש הכתוב:

"ויעש אברהם משת' גדול". [גדול עולם מים היה שם. ר' יודן בר מספרתה ר' יודן בר' סימון ר' זבדא] ר' יהודה בר' סימון ר' זבדא מטי' ליה בש' ר' יוסי בר' חנינה "ויעש המלך משתה גדול". גדול עולם מים היה שם.⁴⁵ הדה היא "כי ישוב יי' לשוב עליך לטוב". בטוב מרדכי ואסתר. "כאשר שש על אבותיך". בימי אבר' יצחק ויעקב (בראשית רבה פרשה נג, עמ' 565).

לשון דרשות לפנינו, והוא הגורם ליצירת ביטויים שאינם באים בשיח הטבעי, אם כי הוא צרף יפה על פי לשון מקרא לקרוא לקדוש ברוך הוא גדול עולמים.⁴⁶ אמור אפוא, המכונים גדולי עולם הם נבראיו של גדול עולמים!

אבות עולם וגדולי עולם הם ביטויים אשר מרחב הזמן מתאים להם יותר מאשר מרחב המקום. כנגד המבקשים לראות כאן את הגדולים שבעולם אנו טוענים שעיקר המשקל הסמנטי בצירופים הללו כרוך בכוחה של עולם לשמש מילת הפלגה, ותכונה זו היא תחנה שכבר הושגה בשלבים הראשונים של הרחבת משמעותה, טרם התגבשה המשמעות החזו"לית במרחב המקום, "קוסמוס".

קיצורים ביבליוגרפיים

אורבך = א"א אורבך, חז"ל: פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשכ"ט.

אור = מ' אור, תחביר לשון המשנה, ירושלים תשנ"ה.

אפשטיין = י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ס (תש"ח).

ביכלר = א' ביכלר, מחקרים בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשכ"ח.

בנדויד = א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, א, תל אביב תשכ"ז.

ברין = G. Brin, *The Concept of Time in the Bible and the Dead Sea Scrolls*, Leiden 2001

44. "עמרם גדול הדור היה" (סוטה יב ע"א). ובבבלי אין המונח גדול הדור קובע שאין כזה אלא אחד ויחיד. השווה: "ומעשה בגדול הדור אחד שמת אביו וביקש לחלוץ וביקש גדול הדור אחר שעמו לחלוץ" (מועד קטן כב ע"ב). הרי הוא גדול הדור וגם חברו גדול הדור! וכך רגיל בהפרזה שבלשון נימוסי.

45. בעדי נוסח מאוחרים: גדולי עולם היו שם! (ראה במהדורת תיאודור ואלבק שם).

46. השווה: "צור עולמים" (ישעיה כו, ד).

- גרינברג = M. Greenberg, *Ezekiel 1-37*, New York 1997 = דלמן = G. Dalman, *Die Worte Jesu*, Leipzig 1930 = דנבי = H. Danby, *The Mishnah, translated from the Hebrew with introduction and brief explanatory notes by Hebrew*, London 1933 = ויוזברג = E. J. Wiesenberg, "Gleanings of the Liturgical Term Melekh = Ha-'olam", *Journal of Jewish Studies* 17 (1966), pp. 47-72 = זלוטניק = ד' זלוטניק, "אהבה בתענוגים: פירוש המשנה מאת הרב אברהם אזולאי, מסכת עדיות", בתוך ח"ו דימיטרובסקי (עורך), מחקרים ומקורות א (תשל"ח), עמ' 1-120.
- ידין = י' ידין, מגילת בן-סירא ממצדה, ירושלים תשכ"ה.
- ליברמן, תוספת ראשונים = ש' ליברמן, תוספת ראשונים, ירושלים תרצ"ז-תקצ"ט. פוקס = מ"צ פוקס, "גדולי הדורות וגדולי העולם וכל הגדולים", לשוננו לעם מו (תשנ"ה), עמ' 136-139.
- פורטן וז'ובין = B. Porten & H. Z. Szubin, "The Status of the Handmaiden = Tamet: A New Interpretation of Kraeling 2 (TAD B3.3)", *Israel Law Review* 29 (1995), pp. 43-64
- פרידמן, ברייתות = ש"י פרידמן, "הברייתות בתלמוד הבבלי ויחסן למקבילותיהן שבתוספתא", בתוך ד' בוירן ואחרים (עורכים), עטרה לחיים, מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופ' חיים זלמן דימיטרובסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 163-201.
- פרידמן, גדולי = ש"י פרידמן, "גדולי הדור וגדולי עולם", לשוננו לעם מג (תשנ"ב), עמ' 90-92.
- פרידמן, חמש סוגיות = ש"י פרידמן, "פרשנות מסכת גיטין, פרק המגרש, הסוגיא הראשונה", חמש סוגיות מן התלמוד הבבלי, האיגוד לפרשנות התלמוד, ירושלים תשס"ב, עמ' 115-164.
- פרידמן, מעולם ועד עולם = ש"י פרידמן, "מעולם ועד עולם", לשוננו ע (בדפוס). צרפתי, דרכי היידוע = גב"ע צרפתי, "דרכי היידוע של הצירוף שם עצם ושם תואר בלשון-חכמים", בתוך מ"צ קדרי וש' שרביט (עורכים), מחקרים בלשון העברית ובספרות התלמודית, רמת גן תש"ן, עמ' 153-167.
- צרפתי, התפקיד = גב"ע צרפתי, "התפקיד הפרוסודי של ה"א הידיעה בלשון החכמים", לשוננו מד (תש"ם), עמ' 185-201.
- צרפתי, סמנטיקה = גב"ע צרפתי, העברית בראי הסמנטיקה, ירושלים תשס"א. צרפתי, על אודות היידוע = גב"ע צרפתי, "על אודות היידוע של צידופי הסמיכות הכבולים בלשון חכמים", בתוך גב"ע צרפתי ואחרים (עורכים), מחקרים בעברית ובלשונות שמיות, מוקדשים לזכרו של פרופ' יחזקאל קוטשר, רמת גן תש"ם, עמ' 140-154.

- צרפתי, ערב פסחים = גב"ע צרפתי, "ערב פסחים", לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 21-28, 158.
- רוזנטל = א"ש רוזנטל, "מסורת-הלכה וחדושי-הלכות במשנת חכמים", תרביץ סג (תשנ"ד), עמ' 321-374.
- שרביט, מלוא היין = ש' שרביט, "הלל אומר 'מלוא היין...': שאדם חייב לומר כלשון רבו", לשוננו לעם נ (תשנ"ט), עמ' 107-112, 198.
- שרביט, ריבוי = ש' שרביט, "שמות כפולי צורה בריבוי בלשון התנאים", מחקרים בלשון ד (תש"ן), עמ' 335-373.

שערי לשון

מחקרים בלשון העברית, בארמית ובלשונות היהודים

מוגשים למשה בר-אשר

בעריכת

אהרן ממן, שמואל פסברג, יוחנן ברויאר

כרך ב

לשון חז"ל וארמית

מוסד ביאליק • ירושלים

